

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

ПОВІТОВІ СУДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУДОВОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XVIII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Розглянуто місце та еволюція повітових судів у судовій системі Російської імперії кінця XVIII - першої половини XIX ст. Висвітлене коло обов'язків, що виконувалися цими установами.

Перед тим, як розглянути устрій та діяльність повітових судів, зауважимо, що судовий устрій в Російській імперії зазначеного періоду не був однаковим. Зокрема, на Лівобережній Україні судочинство в окремі періоди мало свої особливості. Причому відмінності можна спостерігати навіть порівнюючи елементи судової системи території Слобожанщини і земель колишньої Гетьманщини. Реформуючи судову систему Російської держави, імператор Павло I зробив спробу відновити певні елементи автономії колишньої Гетьманщини, скасовані реформами Катерини II. У судовій системі на території Малоросії була зроблена низка змін. Замість палат кримінального та цивільного суду в губернських містах були створені Генеральні суди (інколи вживається назва "Малоросійський Генеральний суд"). Саме вони стали вищою апеляційною інстанцією для всіх судових установ у лівобережних українських губерніях.

Але якщо названі зміни були запроваджені і в Слобожанщині, і в колишній Гетьманщині, то на території останньої були зроблені додаткові нововведення. Замість повітових судів указом Павла I від 30 листопада 1796 р. на землях колишньої Гетьманщини були відновлені так звані повітові земські суди (за документами того часу "поветовые земские суды" або "уездные земские суды" - обидві назви стосуються однієї установи), що були запроваджені ще універсалом гетьмана К.Розумовського від 19 листопада 1763 р. і проіснували до появи у 1782 р. повітових судів, які і перебравали на себе їхні функції. Після відновлення у 1796 р. повітові земські суди виконували вже функції повітових судів і проіснували до 1831 р., коли законом від 6 грудня повітові суди знову відновилися.

З 1782 р. функції повітових земських судів стали набагато ширшими, ніж в останніх, тому що одночасно до них перейшли функції підкоморських судів, а також до їх компетенції були включені межові, кримінальні та інші справи.

Таким чином, повітові земські суди у 1796 р. отримали повний обсяг повноважень повітових судів. А тому ця частина судової реформи Павла I на території колишньої Гетьманщини насправді зветься лише до зміни назви "уездный суд" на "поветовый земский суд". У свою чергу, повітові земські суди 1763-1782 рр. і 1796-1831 рр. не є однією установою, що існувала в різні часи на території колишньої Гетьманщини, а представляють собою абсолютно різні утворення з однаковою назвою. В той же час повітовий суд періоду 1782-1796 рр. та 1831-1864 рр. і повітовий земський суд періоду 1796-1831 рр. є одним цілим.

Повітовий суд був судом першої інстанції. До його складу входили повітовий суддя та два засідателі, які обиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором¹.

Дегтярьов Сергій Іванович - старший науковий співробітник Сумського державного університету

Але самі вибори згідно зі ст.66 "Учреждения о губерниях" доповнювалися санкцією губернатора: "Уездный или окружной судья и земский исправник, или капитан выбираются дворянством чрез всякие три года, и представляются от одного правителю, и буде за ними нет явного порока, то губернатор подтверждает дворянский выбор"². На таких самих умовах обиралися і затверджувалися засідателі. Виборцями виступали виключно дворяни.

До 1831 р. повітові судді обиралися на трирічний, а потім - шестирічний термін дворянами, які мали право голосу у повітових зборах. Їм допомагали два засідателі, участь яких у судових процесах була номінальною або зовсім незначною.

Згідно з Жалуваною грамотою дворянству від 1785 р., до виборів допускалися і мали право голосу всі внесені до Родословної книги дворяни, яким виповнилося 25 років і які мали власне село та дослужилися до обер-офіцерського чину. Хто не задовольняв цим умовам, міг бути лише присутнім на всіх дворянських зібраннях, але ні активним, ні пасивним виборчим правом не користувався. Пасивне виборче право, щоб бути обраним, мали ті, хто отримував зі своїх володінь прибутку не менше 100 крб.³ Такі правила діяли і відносно повітового суду.

Як зазначалося, до виборів допускалися лише ті, хто вже отримав перший офіцерський чин (14-го класу). Тим самим від виборів звільнялися дворяни, які не служили. Оскільки кар'єра величезної маси провінційного дворянства проходила у військовій службі, відставні офіцери склали більшість кандидатів на посаду. Хоча від повітового судді вимагалось мати чин 8-го класу, відомо, що насправді вони мали будь-який чин між 14-м і 6-м класами⁴.

Засідання повітового суду за звичайних обставин проводилися три рази на рік ("в три терміни"): перший - з 8 січня до Страсного тижня, другий - після Трійці до 27 червня і третій - від 2 жовтня до 18 грудня. В окремих випадках (за наказом губернатора чи іншої вищої інстанції) повітовий суд проводив додаткові засідання.

Також при кожному повітовому суді обов'язково існувала дворянська опіка. Ця установа була самостійною у виконанні своїх функцій, щоправда, ряд справ вирішувала за допомогою цього суду. Опіка складалася з голови - повітового предводителя дворянства, повітового судді та дворянських засідателів повітового суду⁵.

Невдовзі після губернської реформи Катерини II дворянство побачило у службі за виборами принизливий для себе обов'язок. Деякі публіцисти навіть побачили у виборах спробу нав'язати дворянам обов'язкову службу. До служби на цій посаді легше було схилити збіднілих дворян, і навіть вони часто відмовлялися від обрання або залишали службу⁶.

Деякі посади у повітовому суді не були виборними, а люди призначалися на них вільно. Так, наприклад, в періодиці часів кінця існування повітових судів зустрічаємо оголошення про те, що "ахтырский уездный суд вызывает желающих занять должность столоначальника гражданских дел, с жалованием в год по 100 руб. серебром"⁷. Крім посади столоначальника невиборними у повітовому суді були також посади секретарів, канцеляристів, копіїстів, перепльотчиків, сторожів тощо.

Повітовий суддя часто був ставлеником впливових осіб даної губернії - губернатора або заможних поміщиків своєї округи. Микола I та його радники вважали, що цю проблему можна вирішити шляхом скорочення участі збіднілих дворян у зібраннях. Вони думали, що більш заможні дворяни, які мають право голосу,

будуть достатньою мірою незалежні, щоб обирати чесних суддів. Деякі сенатори навіть пропонували підвищити майновий ценз для права голосу у повітових зборах - встановити його в розмірі 1000 крб. прибутку на рік замість 100 крб.⁸

Як наслідок, народився закон від 6 грудня 1831 р. (*“Положение о порядке Дворянских собраний, выборов и службы по оным”*), метою якого було обмеження кола осіб, які мали право голосу, власниками певної кількості майна. Закон по-новому визначив майновий ценз для учасників виборів: замість 100 крб. прибутку на рік ценз встановлювався на рівні 100 ревських душ і 3 тис. десятин землі. Це значно звужувало коло учасників виборів. Для власників дрібних маєтків вводилося непряме голосування: кожен групу дворян, чия власність становила 100 душ та 3 тис. десятин землі, представляв депутат.

На посади могли обиратися і особисті дворяни, але за умови бездоганної поведінки і досягнення повноліття. Ті, хто знаходився під слідством, могли бути обрані, якщо їхні провини були дрібними службовими помилками. Всі, хто отримував більшу кількість виборчих куль, ніж невиборчих, ставали кандидатами на посади у повітовому суді, а губернатор призначав одного з двох перших кандидатів⁹.

Незважаючи на такі заходи, служба у повітовому суді продовжувала залишатися небажаною перспективою для більшості дворян. Це пояснювалося непрестижністю посади та низькою винагородою, віддаленістю від центрів політичного і культурного життя. Підвищення цензу мало відобразилося на престижі повітових судів.

Серед повітових суддів можна виділити дві категорії: відставний офіцер без досвіду (або з дуже малим досвідом) цивільної служби та чиновник-недворянин, призначений місцевим урядом і майже не контактуючий з місцевим дворянством. Широке розповсюдження обох типів символізувало посилення негативного ставлення у дворянському середовищі до служби у повітових судах¹⁰.

Обидва типи свідчили про те, що повітовий суддя навіть більшою мірою, ніж раніше, перетворювався на маріонетку місцевої адміністрації. Офіцери без стажу цивільної служби рідко втручалися у судовиробництво. Судді-недворяни, багато з яких до цього служили в повітових судах центрального міста губернії, як правило, були людьми губернатора. Призначені на термін до чергових виборів, вони часто знову обиралися на цю посаду дворянством, яке не могло або не бажало оскаржити кандидатуру губернаторського ставленика.

Пізніше збільшення кількості повітових суддів недворянського походження не означало, що в цих судах формувалася група службовців, що пройшла службу в судових канцеляріях. Дистанція між суддями і канцелярськими чиновниками продовжувала існувати навіть за відсутності суддів-дворян. Судді в цих судах відбиралися не з канцелярського штату, а з чиновників, які займали важливі адміністративні посади в губернії.

В губерніях, де не було дворянства (або було зовсім небагато дворян), ця тенденція була виражена ще сильніше. Але у лівобережних губерніях таке явище не спостерігалось.

Взагалі, до компетенції повітового суду відносилися:

1) кримінальні та цивільні справи осіб всіх станів, окрім купців та міщан, виключаючи справи, що складали предмет відомства або особливих судових місць та установ, або суду другого ступеня (інстанції);

2) укладання кріпосних актів у межах та за правилами, що були викладені у Зводі цивільних законів;

3) утримання та збереження межових планів та книг;

4) розпорядження про введення у володіння нерухожими маєтностями, які знаходилися у повіті, в спадок, за купчими, закладними, дарчими записами та іншими актами.

Ініціатива у порушенні справи не належала повітовому суду. Можна виділити три приводи для порушення справи:

1) скарга чи позов приватних осіб або стряпчих (у XVIII - першій половині XIX ст. - урядовець при губернських прокурорах, який здійснював судовий нагляд у повітах);

2) повідомлення іншого суду;

3) накази намісницького правління губернії, в якій знаходився суд, палати Генерального або верхнього земського судів.

Повітовому суду було надане право остаточно вирішувати лише незначні цивільні справи, сума позову яких була меншою 25 крб. По інших справах незадоволені його рішенням сторони могли передати їх на розгляд у верхній земський суд.

Одна з функцій повітового суду - це вирішення різного роду земельних суперечок. Наприклад, представники повітового суду повинні були разом з присяжним землеміром оглядати безпосередньо на місці спірні межі, попередивши за шість тижнів про цей огляд як позивача, так і відповідача. Або, якщо хтось у повіті придбає село, то чиновник повітового суду повинен був вивісити оголошення про те, що дане село куплене, вказати покупця і ціну, що була сплачена, а також повідомити про це верхній земський суд.

Виконував повітовий суд також певні нотаріальні функції. Прикладом може служити ситуація, коли дворянська опіка призначала малолітньому сироті дворянського стану опікуна. Опікуни повинні були у присутності секретаря повітового суду та двох свідків-дворян зробити повний опис всього майна. Цей опис у двох екземплярах скріплювався підписами опікунів, секретаря та свідків. Секретар повітового суду в даному випадку спостерігав за об'єктивністю складання опису майна, що й підтверджував своїм підписом.

Апеляційною та ревізійною інстанціями щодо повітового суду був верхній земський суд, а після його ліквідації - палати цивільного та кримінального суду, а на території Малоросії - Генеральний суд (тільки у 1796-1831 рр.).

Указом Олександра I від 9 вересня 1801 р. окрім повітового судді та двох засідателів від дворянства у повітових судах додавалися два засідателя, обраних від поселян¹¹.

Дворянські засідателі займали місця в суді у залежності від кількості балів, набраних на виборах, та брали участь у вирішенні всіх справ повітового суду без виключення. Засідателі від поселян (або сільські засідателі) були присутні на засіданнях лише при вирішенні тих справ, які торкалися цієї верстви населення. Якщо ж у справі фігурували купці чи міщани, то повітовий суд повинен був вирішувати справу спільно з городовим магістратом або ратушею в Загальному Присутстві¹². У випадках, коли повітовий суд вирішував справи гірські, цивільні або кримінальні, по яких проходили колоністи, та справи кримінальні, по яких проходили особи військового, духовного та університетського відомств, то від названих відомств у повітовому суді мусили бути присутніми депутати¹³.

Окрім справ, що відносилися до судової сфери, повітовий суд вирішував певні питання також по поліцейському та так званому казенному управліннях: 1) свідоцтво повітового казначейства; 2) видача ярликів (дозволів) на провезення вина тощо¹⁴.

У законодавчих актах першої половини XIX ст. вже зазначалося, що у цивільних справах повітовий суд вирішує самостійно без апеляції справи, які не перевищують 100 крб., а у справах кримінальних справи, за якими підсудні не підлягають позбавленню життя, честі чи торговій казні або справи, за якими підсудні з дворян не підлягають ніякому обмеженню прав свого стану¹⁵. Такими ж вважалися і справи про крадіжки та шахрайство на суму менше 20 крб. (навіть у випадках рецидиву) або справи про крадіжки та шахрайство на суму від 20 до 100 крб., за якими винні підлягають тілесному покаранню. В такому випадку повітовий суд виконує своє рішення, не подаючи його на ревізію в інші інстанції¹⁶.

Право стягнень з повітового суду (як і з інших судових місць) належало виключно губернському правлінню. Навіть у тих випадках, коли питання про незадовільну роботу повітового суду розглядали палати і вони ж виносили рішення про накладання стягнення, остаточний висновок робило губернське правління. Повітовий суд міг оскаржити подібне рішення, подавши скаргу до Сенату (вищої судової інстанції Російської імперії). Якщо виявлялося, що стягнення не відповідало провині, то воно накладалося на того, хто це стягнення визначив (в даному випадку - на губернське правління)¹⁷.

Повітові суди припинили своє існування в результаті проведення судової реформи 1864 р. Реформа проводилася поступово, тому ці суди були скасовані не відразу. 20 листопада 1864 р. з'являються судові устави, які проголошували в державі новий судоустрій. А затвержені імператором ці устави були тільки 19 жовтня 1865 р. Звичайно, нереально було б миттєво ліквідувати старі судові установи, а на їх місці створити нові - всестанові суди, що мали інші структуру та коло повноважень. Тому повітові суди певний час ще продовжували діяти. Так, в указі Курського губернського правління за 1867 р. зазначалося, що *“в Курской губернии упраздняются пять Уездных Судов: Грайворонский, Дмитриевский, Тимский, Новооскольский и Львовский с отнесением их делопроизводства: Грайворонского к Белгородскому, Дмитриевского к Фатежскому, Тимского к Щигровскому, Новооскольского к Корочанскому и Львовского к Рыльскому Уездному Суду”*¹⁸. Кінцевим терміном для передачі справ визначалося 28 лютого 1867 р. Вже через два місяці міністр юстиції Замятнін видав розпорядження ліквідувати ще чотири повітові суди Курської губернії з передачею їх справ *“Обоянского - к Белгородскому, Суджанского и Путивльского - к Рыльскому, а Старооскольского - к Корочанскому уездным судам”*¹⁹. Остаточне закриття названих судів призначалося на 30 квітня 1867 р.

Таким чином, проводилася поступова ліквідація повітових судів по всій імперії. Нагляд за передачею та прийомом справ, що знаходилися у виробництві судів, що ліквідовувалися, покладался на повітових суддів та стряпчих. За цим процесом наглядав губернський прокурор.

До моменту остаточної ліквідації повітові суди продовжували отримувати розпорядження вищих інстанцій, виконувати їх, вирішувати кримінальні та цивільні справи. Окремі повітові суди продовжували працювати до 1868-1869 рр.

¹⁴Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. - М., 1968. - С.134.

¹⁵Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. - Законодательство периода расцвета абсолютизма. - Т.5. - М., 1987. - С.179.

³Любавский М.К. История царствования Екатерины II. Курс, читанный в Императорском Московском университете весной 1911 года. - СПб., 2001. - С.105.

⁴Уртман Р.С. Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - С.149.

⁵Российское законодательство X-XX веков. - С.207; Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. - Учреждения. - СПб, 1835. - С.212.

⁶Уртман Р.С. Указ.соч. - С.150.

⁷Харьковские губернские ведомости. - Часть официальная. - №1. - 1861. - 7 января. - С.2.

⁸Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие. 1762-1855 гг. - СПб., 1906. - С.700-701.

⁹Уртман Р.С. Указ. соч. - С.151.

¹⁰Там же. - С.152.

¹¹Памятники из законов. - Часть пятая. - М., 1807. - С.223.

¹²Свод законов Российской империи... - СПб., 1835. - С.206.

¹³Там же.

¹⁴Там же. - С.206-207.

¹⁵Там же. - С.207-208.

¹⁶Там же. - С.208.

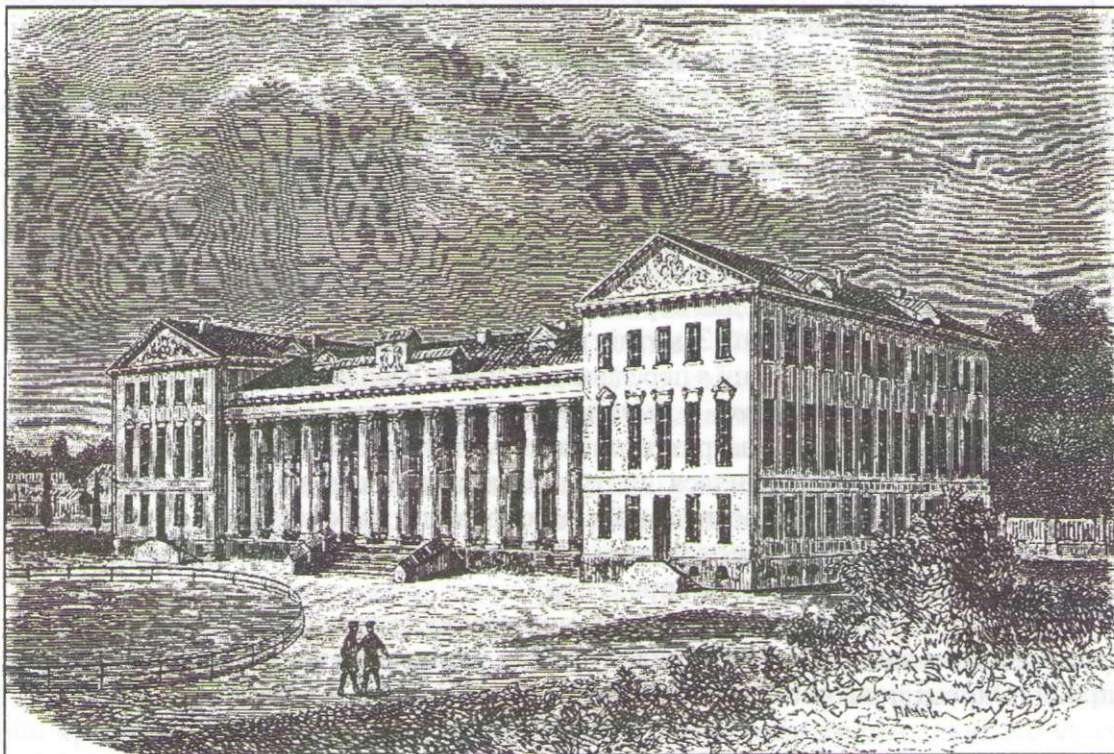
¹⁷Там же. - С.211.

¹⁸Державний архів Сумської області. - Ф.449. - Оп.1. - Спр.506. - Арк.2.

¹⁹Там само. - Арк.37.

There are viewed place and evolution of povit courts in legal system of Russian Empire in the end of the XVIII - the first half of the XIX cent. The circle of duties of their activity is depicted.

Отримано 20.08.2006.

Лицей імені князя Безбородька у м.Ніжин, де готували майбутніх чиновників для державної служби. Середина XIX ст.
Нині - Ніжинський державний університет ім. М.В.Гоголя